

เทวาลัย

พระวิษณุบาท ที่เมืองคยา

อาจารย์ เชษฐ ติงส์ญชลี

เทวาลัยพระวิษณุบาท ตั้งอยู่ริมแม่น้ำพัลกู (Falgu) หรือแม่น้ำเนรัญชรา ที่เมืองคยา รัฐพิหาร ประเทศอินเดีย ห่างจากพุทธคยาออกมาทางทิศเหนือประมาณ 10 กิโลเมตร ภายในครกคฤหะของเทวาลัยแห่งนี้ เป็นที่ประดิษฐานรอยเท้าคู่บนหินที่ค่อนข้างเลือนราง รอยเท้าคู่ดังกล่าวนี้ เชื่อว่าเป็นรอยเท้าของพระวิษณุหรือ “วิษณุบาท” ซึ่งประทับบนร่างของคยาสุรด้านหน้าของเทวาลัยซึ่งหันลงแม่น้ำพัลกู ยังปรากฏขี้ผึ้ง (ทำน้ำศักดิ์สิทธิ์) ซึ่งเป็นที่ประกอบพิธีศราท (พิธีอุทิศให้แก่คนตาย) เทวาลัยแห่งนี้ จึงกลายเป็นสถานที่แสวงบุญที่สำคัญแห่งหนึ่งในอินเดีย

ลัทธินับถือพระวิษณุในรูปของวิษณุบาท เทวาลัยแห่งนี้ น่าจะมีอายุค่อนข้างเก่าแก่ นาย T. Bhattacharya ได้กล่าวถึงหลักฐานจารึกบนตราประทับ (seal) จากเมืองไวศาลี (Vaishali) ซึ่งมีอายุในราวพุทธศตวรรษที่ 9-10 ว่า มีจารึกกล่าวถึงนารายณะในฐานะของศรีวิษณุบาท¹ แสดงว่า การ

นับถือวิษณุบาท น่าจะมีอายุเริ่มต้นในราวพุทธศตวรรษที่ 9-10 เป็นอย่างน้อย

ประเด็นที่น่าสนใจก็คือ ลัทธิดังกล่าว รวมถึงการทำพิธีศราท อาจเก่าแก่ไปถึงสมัยพุทธกาลหรือก่อนพุทธกาลก็ได้ เนื่องจากนาย Frederick M. Asher กล่าวไว้ เอกสารที่เก่าที่สุดที่กล่าวถึง

¹ T. Bhattacharya, The Bodh Gaya Temple (Calcutta: Firma K.L. Mukhopadhyay, 1966), p.17.

การทำพิธีศราทที่คยาคือคัมภีร์มหาภารตะ² คัมภีร์วินยปิฎก มหาวรรค มหาชั้นถะเองก็ได้กล่าวถึงสถานที่ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงอาทิตตปริยายสูตรว่า เป็นตำบลคยาสี่ละ³ อันแสดงความเกี่ยวข้องกับตำนานคยาสุร (ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป) และเนื่องจากนาย B.C.Law ได้กำหนดอายุคัมภีร์มหาวรรคไว้ว่า อาจเก่าแก่ถึงพุทธศตวรรษที่ 1⁴ ซึ่งถ้าคัมภีร์เล่มนี้เก่าแก่ตามข้อสันนิษฐานของนาย B.C.Law จริงจะเป็นไปได้หรือไม่ที่ลัทธิการนับถือวิษณุบาทที่เมืองคยาอาจเก่าแก่ไปราวสมัยพุทธกาลด้วย

เนื่องจากผู้เขียนได้มีโอกาสเข้าไปนมัสการพระวิษณุบาทภายในเทวาลัย รวมถึงได้กระทำพิธีศราทโดยการถวายข้าวปิ่นธะด้วยตนเอง ดังนั้นกระผมจึงใคร่ขอนำเสนอแง่มุมบางประการที่น่าสนใจเกี่ยวกับวัดพระวิษณุบาทแห่งนี้ ซึ่งอาจจะนำไปสู่การศึกษาทางด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ และโบราณคดีต่อไป

ตำนานเรื่องพระวิษณุบาท⁵

ต้นกำเนิดของพระวิษณุบาทนั้น มาจากเรื่องราวของ “คยาสุร” ต้นกำเนิดของอสูรตนนี้ ซึ่งบางตำนานก็กล่าวว่า พระพรหมสร้างอสูรตนนี้ขึ้นเมื่อคราวสร้างโลก บางตำนานก็กล่าวว่าเป็นบุตร

ของอสูรตรีบุรัม หลังจากที่ได้เรียนไตรเวทแล้ว คยาสุรได้บำเพ็ญตบะอย่างอุกฤษฏ์จนพระวิษณุได้เสด็จลงมาประทานพร คยาสุรได้ขอพรว่า ผู้ใดก็ตามที่ได้สัมผัสร่างกายของตน ขอให้ผู้นั้นบรรลุโมกษะเข้าถึงไวภูณรัฐโดยฉับพลัน

เมื่อมีผู้บรรลุโมกษะเนื่องจากการสัมผัสร่างกายของคยาสุรจำนวนมาก จึงทำให้สัตว์นรกในยมโลกลดลง พระยมพร้อมด้วยเทพจำนวนมากจึงเข้าไปเฝ้าพระวิษณุเกี่ยวกับปัญหานี้ พระวิษณุจึงทูลพระพรหมให้ออกอุบายโดยการทำให้ยัชฌ์บนร่างของคยาสุร

เมื่อพระพรหมได้ขอกกระทำพิธียัชฌ์บนร่างของคยาสุรแล้ว คยาสุรจึงนอนลงกับพื้นและพระพรหมได้กระทำยัชฌ์บนร่างของอสูรตนนั้น เมื่อยัชฌ์พิธีเสร็จ คยาสุรจะลุกขึ้นแต่เทวดาทิ้งหลายพยายามจะไม่ให้อสูรตนนี้ลุกขึ้น พระพรหมจึงให้พระยมนำก้อนหินมาวางไว้บนศีรษะของคยาสุร แต่อสูรก็ยังคงเคลื่อนไหวได้อีก เทวดาทิ้งหลายจึงพากันไปเฝ้าพระวิษณุ

พระวิษณุจึงเสด็จมาประทับบนร่างของคยาสุรซึ่งทำให้คยาสุรไม่สามารถเคลื่อนไหวได้อีก คยาสุรจึงได้ขอพรพระวิษณุว่า

² F.M.Asher, "Gaya: Monuments of The Pilgrimage Town", Bodh Gaya (Bombay: Marg Publication, 1988), p.74.

³ สุชีพ ปุญญานุภาพ, พระไตรปิฎกฉบับประชาชน, พิมพ์ครั้งที่ 16 (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2539), หน้า 215.

⁴ B.C.Law, A History of Pali Literature, Vol. 1 (Varanasi: Bhartiya Publishing House, n.d.), pp.14-15.

⁵ ตำนานนี้ เก็บความมาจาก Gaya Mahatmya (Gaya: Panch Maholla, n.d.), pp.2-5,8-10. อย่างไรก็ตาม หนังสือเล่มนี้ไม่ได้บอกว่าตำนานดังกล่าวมาจากคัมภีร์เล่มใด

“แม้ข้าพระองค์จะสิ้นชีพไป ขอให้รอยพระบาทของพระองค์สถิตย์อยู่บนร่างกายของข้าพระองค์ตลอดไป トラบเท่าที่โลก พระอาทิตย์และพระจันทร์ยังคงมีอยู่ ผู้ใดก็ตามที่มาขังคยาเกษตรและถวายข้าวปិณฑะบนร่างกายของข้าพระองค์ ขอให้บรรพบุรุษของเขาเหล่านั้นจงพ้นจากบาปทั้งปวง”

หลังจากนั้น ร่างของคยาสุรได้กลายเป็นหิน และรอยบาทพระวิษณุจึงยังคงประทับอยู่บนรอยหินนั้น สถานที่แห่งนี้จึงได้กลายเป็นที่แสวงบุญของชาวฮินดูทั้งหลาย โดยเฉพาะผู้ที่ญาติพี่น้องจะเสียชีวิต

อนึ่ง ยังมีเรื่องเล่าแทรกเกี่ยวกับหินที่พระยมนำมาวางไว้บนตัวอสุรว่า เดิมทีหินก้อนนี้เป็นธิดาของพระพรหม เมื่อธิดาพระพรหมเจริญวัยขึ้น พระพรหมได้ประทานให้กับฤาษีตนหนึ่ง วันหนึ่งฤาษีได้กลับมาขังคยากรรม นอนลง และสั่งให้ธิดาพระพรหมนวดเท้า หลังจากนั้นเพียงชั่วครู่ ฤาษีได้หลับไปและธิดาพระพรหมได้หนีออกมาจากอาศรมเพื่อไปเข้าเฝ้าพระพรหม หลังจากฤาษีได้ตื่นขึ้นและไม่เห็นภรรยาของตน จึงสาบให้ภรรยาของตนกลายเป็นหินไป

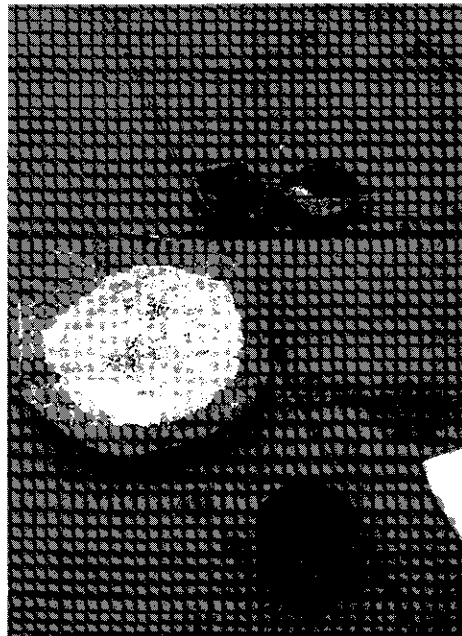
ธิดาพระพรหมซึ่งกลายเป็นหินแล้ว ได้บำเพ็ญตบะต่อองค์พระวิษณุ พระวิษณุจึงเสด็จลงมาต่อหน้านาง และสัญญาว่าจะประทานพร 1 ประการ นางได้ขอพรให้ตนกลับเป็นเหมือนเดิม แต่พระวิษณุปฏิเสธ เนื่องจากคำสาบของฤาษีไม่อาจลบล้างได้ นางจึงได้ขอพรให้หินก้อนนี้เป็นหินศักดิ์สิทธิ์ เป็นที่ประทับของเทพเจ้าทั้งหลายตลอดไป ผู้ใดที่สัมผัสหินก้อนนี้ขอให้พ้นจากสังสารวัฏ พระวิษณุประทานพรตามความปรารถนาของนาง

ดังนั้น เมื่อเกิดเรื่องของคยาสุร หินก้อนนี้จึงได้ถูกนำมาวางไว้บนตัวคยาสุร และกลายเป็นส่วนหนึ่งของสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ไป

การกระทำพิธีศราทธ

พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเทวาลัยวิษณุบาทแห่งนี้ก็ยังคือพิธีศราทธโดยการถวายข้าวปิณฑะเพื่ออุทิศให้กับผู้ตาย พิธีกรรมนี้ถูกจัดขึ้นที่ฆาฏริมฝั่งแม่น้ำฟัลกู ด้านหน้าเทวาลัย และเนื่องจากผู้เขียนได้มีโอกาสกระทำพิธีดังกล่าวด้วยตนเอง ผู้เขียนจึงใคร่ขอกล่าวถึงพิธีกรรมดังกล่าวโดยสังเขป

ก่อนพิธี พราหมณ์จะเตรียมแป้งสำหรับทำก้อนข้าวปิณฑะ ๓ ผงสามสี และธูป (ภาพที่ 1) หลังจากนั้น พราหมณ์จะให้ผู้ทำพิธีลงไปตักน้ำจากแม่น้ำฟัลกู เมื่อนำน้ำมา พราหมณ์จะผสมน้ำกับแป้งปั้นเป็นก้อนกลม 3-4 ก้อน กลายเป็นก้อนข้าวปิณฑะ ต่อมนำก้อนข้าวปิณฑะเหล่านี้จุ่มลงผงสีและงา ในระหว่างพิธี พราหมณ์จะจุดธูป และสวดเป็นภาษาสันสกฤตตลอดเวลา บางครั้ง พราหมณ์จะให้ผู้ทำพิธีกล่าวถึงชื่อผู้ตายด้วย

ภาพที่ 1 เครื่องสำหรับประกอบพิธีศราทธ อันประกอบด้วย แป้งสำหรับทำข้าวปิณฑะ ๓ ผงสี และธูป

หลังจากนั้น ผู้ทำพิธีก็จะนำก้อนข้าวปิตุชะ
นั้นไปเลี้ยงวัว เป็นอันเสร็จพิธี อนึ่ง น่าสังเกตว่า
ผู้ร่วมพิธีหลายคนยังคงโกนผม ซึ่งแสดงให้เห็นว่า
ญาติพี่น้องเสียชีวิต (ภาพที่ 2)

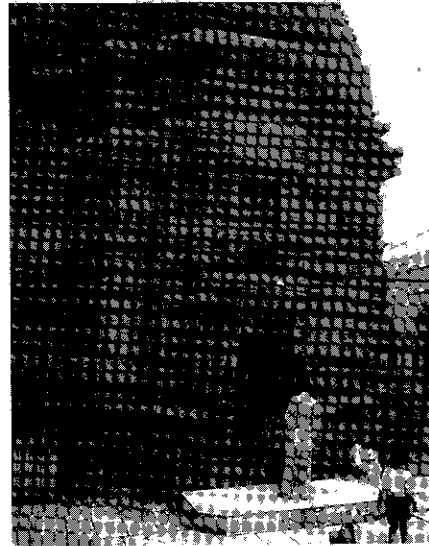
ภาพที่ 2 ผู้ที่มาประกอบพิธีศราทซ์ ซึ่งมักโกนผมอันแสดง
ว่า ญาติพี่น้องเสียชีวิต

รูปแบบสถาปัตยกรรมเทวาลัยพระวิษณุบาท

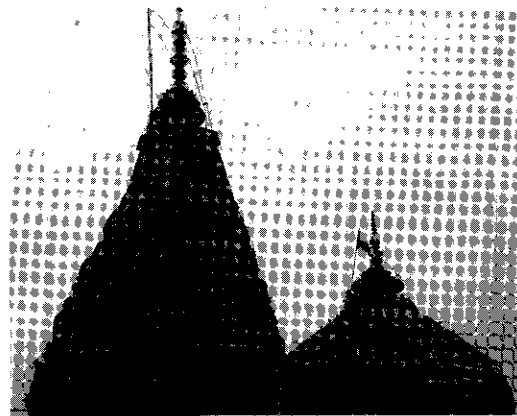
เทวาลัยหลังปัจจุบันนี้ สร้างขึ้นโดยพระราชินี
อหาลยาไพ (Ahalya Bai) ราชินีองค์หนึ่งจากแคว้น
ราชสถาน ในครั้งแรกพุทธศตวรรษที่ 24⁶ นับได้ว่าเป็น
ตัวอย่างของเทวาลัยฮินดูในศิลปะสมัยหลัง
ราชวงศ์โมกุลที่ดีที่สุดอีกแห่งหนึ่ง ตัวอาคารยัง
ประกอบไปด้วยครรภคฤหะและมณฑปตามแบบ
เทวาลัยในสมัยกลาง (Medieval Period) ซึ่งผู้
ศึกษาจะขอนำเสนอเป็นส่วนๆ ไป

1. ครรภคฤหะ (ภาพที่ 3-4) ยังคงมี
ลักษณะทางสถาปัตยกรรมหลายประการอาจเทียบ
ได้กับสถาปัตยกรรมในอินเดียเหนือสมัยกลาง

(พุทธศตวรรษที่ 12-18) อย่างไรก็ตาม ลักษณะ
หลายประการก็ได้เปลี่ยนไปแล้ว ดังจะขอวิเคราะห์
โดยแยกส่วนดังต่อไปนี้

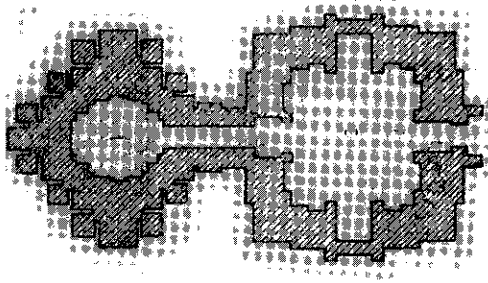
ภาพที่ 3 ฐานและเรือนธาตุของเทวาลัยวิษณุบาท อิทธิพล
ศิลปะราชสถานในพุทธศตวรรษที่ 24

ภาพที่ 4 ยอดฉัตรและหลังคามณฑปของเทวาลัยวิษณุบาท
อิทธิพลศิลปะราชสถานในพุทธศตวรรษที่ 24

⁶ F.M.Asher, "Gaya: Monuments of The Pilgrimage Town", p.74.

(1.1) **แผนผัง** แผนผังของนครภคฤหะ มีลักษณะเป็นแผนผังสี่เหลี่ยมเพิ่มมุม ซึ่งอาจ คลี่คลายแล้วจากแผนผังแบบ “ยกเก็จในผังสี่เหลี่ยม เพิ่มมุม” ของนครภคฤหะของเทวาลัยในศิลปะอินเดีย เหนือในพุทธศตวรรษที่ 16-19 (ภาพที่ 5)

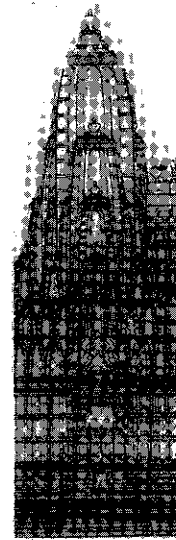
ภาพที่ 5 แผนผังแบบ “ยกเก็จในผังเพิ่มมุม” ศิลปะอินเดีย เหนือสมัยกลาง

ที่มา : S Grover, *The Architecture of India* (Ghaziabad : Vikhas Publication House, 1980), fig. 150.

(1.2) **ฐานและเรือนธาตุ** เคাঁโครงของ ฐานยังคงคล้ายคลึงกับเทวาลัยในสมัยกลางอยู่ ดัง จะเห็นได้ว่า ฐานนั้นประกอบไปด้วยฐานเวทีพื้นธะ หรือฐานกลศ-กุ่มกะ (ฐานบัววลัย) รองรับด้วยฐาน กรรณิกะ-ปัทมะ (ฐานบัวลูกแก้วอกไก่) อย่างไรก็ตาม เรือนธาตุกลับไม่ปรากฏการประดับซุ้มจะระนำ ซึ่งแสดงถึงศิลปะในสมัยหลังแล้ว

(1.3) **ยอดศิขร** เคাঁโครงของยอดศิขร ของเทวาลัยพระวิษณุบาทแห่งนี้ นับได้ว่าเป็นการ ประดับศิขรแบบ “เศขรี” คือการนำเอาศิขรครึ่งอัน

มาประดับศิขรประธาน โดยประดับในลักษณะที่ตั้ง บังแกนกลางในแต่ละด้านของศิขรประธาน⁷ ศิขร แบบ “เศขรี” นี้เป็นที่นิยมมากในศิลปะสมัยราชวงศ์ จันเทลละ ที่เมืองชชुरโท เช่น เทวาลัยกัณทรีย มหาเทพ (ภาพที่ 6) รัฐมัธยประเทศ และยัง ปรากฏในศิลปะสมัยราชวงศ์ปราติหารตอนปลาย และราชวงศ์ไสลึงก็ในรัฐราชสถานและคุชราตอีกด้วย

ภาพที่ 6 ลายเส้นแสดงศิขรแบบ “เศขรี” เทวาลัยกัณทรีย มหาเทพ เมืองชชुरโท ศิลปะสมัยราชวงศ์ จันเทลละ

ที่มา : S Grover, *The Architecture of India*, fig.180.

อย่างไรก็ตาม การที่แต่ละด้านของศิขรไม่ มีลวดลายกุ่มกะและอมลกะประดับแล้ว ย่อมแสดงให้เห็นว่าเป็นศิลปะในสมัยหลังแล้ว

2. **มณฑป** (ภาพที่ 7) มณฑปของเทวาลัย มีลักษณะเป็นอาคารโปร่ง ที่มีเพียงแถวเสารองรับ

⁷ ดูรายละเอียดเกี่ยวกับศิขรแบบเศขรีได้ใน C.Tadgell, *The History of Architecture in India: From Dawn of Civilization to The End of The Raj*, reprinted (Paidon Press co.ltd.,1990),pp.101-104.

หลังคาदानบน มณฑปซึ่งเป็นอาคารโปร่งนี้ เป็นลักษณะเฉพาะของศิลปะอินเดียเหนือฝั่งตะวันตก ในรัฐราชสถานและคุชราต ตั้งแต่ศิลปะสมัยราชวงศ์ปราติหารตอนต้น จนถึงศิลปะสมัยราชวงศ์ไสลังกี (ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12-18) ตัวอย่างของเทวาลัยที่มีมณฑปโปร่งรองรับด้วยเสานี้ เช่น มณฑปของเทวาลัยที่โอเลียน (Osian) รัฐราชสถาน ศิลปะสมัยราชวงศ์ปราติหารตอนต้น⁸ มณฑปของเทวาลัยพระสุริยะที่โมเธระ (Modhera) รัฐคุชราต ศิลปะสมัยราชวงศ์ไสลังกี⁹ (ภาพที่ 8) เป็นต้น

ภาพที่ 7 เรือนธาตุมณฑปของเทวาลัยวิษณุบาท

ภาพที่ 8 มณฑปของเทวาลัยพระสุริยะที่โมเธระ (Modhera) รัฐคุชราต ศิลปะสมัยราชวงศ์ไสลังกี

ที่มา : Tadgell, C. *The History of Architecture in India: From Dawn of Civilization to The End of The Raj* fig.124 d.

การที่พระราชินีผู้ปฏิสังขรณ์ เสด็จมาจากราชสถาน ย่อมแสดงให้เห็นว่า ระเบียบการสร้างมณฑปโปร่ง ยังคงนิยมอยู่ในราชสถาน และทำให้เทวาลัยวิษณุบาทแห่งนี้ มีมณฑปโปร่ง

น่าสังเกตว่า มณฑปนี้ มีหลังคาเป็นโดม แสดงให้เห็นว่าเป็นศิลปะระยะหลังจากสมัยราชวงศ์

⁸ Ibid., p.104-108.

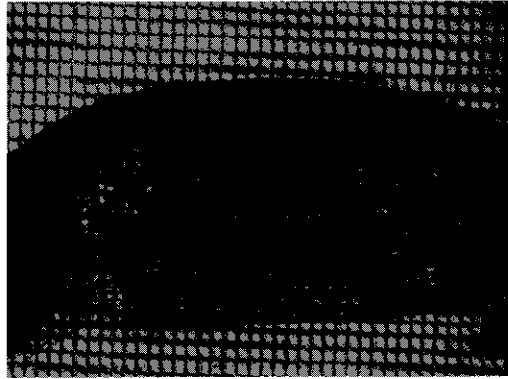
⁹ Ibid., p.109-112.

โมกุลมาแล้ว ลักษณะของโตมมีลักษณะแบบโมกุล โดยทั่วไป คือ เป็นโตมที่มี "ฉัตร" (กลีบดอกไม้) ครอบอยู่ด้านบน อย่างไรก็ตาม มีความพยายามที่จะผสมโตมกับศิขรแบบเศรีโดยการปรับโตมให้เป็นแปดเหลี่ยมและประดับศิขรบนตำรอบโตม (ภาพที่ 4)

ประติมากรรมภายในเทวาลัยพระวิษณุบาท

ในขณะที่สถาปัตยกรรมมีอายุเพียงต้นพุทธศตวรรษที่ 24 แต่ประติมากรรมที่กระจัดกระจายในบริเวณเทวาลัย กลับเป็นประติมากรรมที่มีอายุเก่าไปถึงศิลปะสมัยราชวงศ์ปาละ (ราวพุทธศตวรรษที่ 14-17) ดังนั้น ถ้าไม่ได้ขนย้ายมาจากที่อื่นแล้ว ประติมากรรมเหล่านี้ก็น่าจะบ่งบอกถึงความเก่าแก่ของแหล่งโบราณคดีแห่งนี้

ประติมากรรมที่สำคัญมักเกี่ยวข้องกับ โวชนพนิทกายน เช่น รูปวิษณุอนันตศายินปัทมนาภะ (ภาพที่ 9) เป็นต้น วิษณุอนันตศายินปัทมนาภะองค์นี้ สวมกรองคอ 2 เส้น เส้นในเป็นสร้อยไข่มุก เส้นนอกเป็นสร้อยเพชรพลอย สวมมุกตยัชโญปวีต (ยัชโญปวีตไข่มุก) ไค้งเป็นรูปตัวเอส (S) เลยขอบผ้าห่ม และทับอยู่บนวิสตรยัชโญปวีต (ยัชโญปวีตผ้า) ที่ขมวดอยู่ที่ไหล่ซ้าย สวมเข็มขัดที่มีหัวเป็นเพชรพลอยซ้อนกัน 2 เส้น มีเครื่องประกอบเข็มขัดเป็นอุบะขนาดใหญ่ด้านหน้าและมีสายโยงไปด้านข้าง พระหัตถ์หลังอยู่ในฐานะพระหัตถ์คู่บน ประคองคทาที่มีหัวเป็นอมลกะและถือจักรผูกผ้า พระหัตถ์ขวามือ ประคองพระเศียรอันเป็นลักษณะของอินเดียเหนือ รูปแบบศิลปะของเครื่องแต่งกายและการถืออาวุธทั้งหมดนี้ ทำให้สามารถกำหนดอายุอยู่ในสมัยราชวงศ์ปาละ สกulpture อื่นๆ

ภาพที่ 9 วิษณุอนันตศายินปัทมนาภะ พบในบริเวณเทวาลัยวิษณุบาท ศิลปะสมัยราชวงศ์ปาละ

น่าสังเกตว่า ในศิลปะอินเดีย ถ้ารูปวิษณุอนันตศายินนั้นเป็นประติมากรรมนูน นาคมักมีลักษณะเหมือนมองลงมาจากด้านบน

ประเด็นอื่นๆ ที่น่าสนใจเกี่ยวกับเทวาลัยพระวิษณุบาท

เนื่องจากวัดพระวิษณุบาทตั้งอยู่ไม่ไกลจากพุทธคยามากนัก รวมถึงการนับถือวิษณุบาท มีความใกล้เคียงอย่างยิ่งกับการนับถือพระพุทธรูปของชาวพุทธ จึงทำให้นักวิชาการหลายท่านตั้งประเด็นเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างวัดพระวิษณุบาทกับพุทธศาสนา

นักวิชาการบางท่านกล่าวว่า การแสวงบุญที่คยาอาจเกิดจากการที่ชุมชนแห่งนี้ตั้งอยู่บนเส้นทางแสวงบุญที่จะไปยังพุทธคยา¹⁰ ซึ่งถ้าเป็นเช่นนี้ ย่อมแสดงให้เห็นว่า นักวิชาการบางท่านเชื่อว่า การแสวงบุญที่คยาเกิดขึ้นหลังจากพุทธคยา

¹⁰ F.M.Asher, "Gaya: Monuments of The Pilgrimage Town", p.74.

อย่างไรก็ตาม นาย T Bhattacharya กลับตั้งประเด็นที่น่าสนใจเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างพุทธประวัติตอนตรัสรู้กับพิธีศราทธไว้ว่า การที่ “ตปฺสสะ-ภัลลิกะ” นำข้าวสัตตูก้อน-สัตตุง มาถวายพระพุทธเจ้า ในการเสวยวิมุตติสุขได้ร่มไม้ต้นราชายตนะนั้น จะเป็นไปได้หรือไม่ว่า เดิมที ตปฺสสะ-ภัลลิกะอาจจะตั้งใจมากระทำพิธีศราทธที่คยา เนื่องจากต่อมา มีเทวดาที่เคยเป็นญาติหรือเพื่อนของตน มาบอกให้เข้าไปนมัสการพระพุทธเจ้า อนึ่ง เทวดาที่

เคยเป็นญาติหรือเพื่อน ก็แสดงถึงความเกี่ยวข้อง กับพิธีศราทธเช่นกัน¹¹

เทวาลัยพระวิษณุบาทยังคงมีประเด็นที่น่าสนใจอีกมาก ไม่ว่าจะเป็นความเกี่ยวข้องระหว่างพระพุทธรูปที่ปรากฏอยู่ที่พุทธคยากับวิษณุบาทที่คยา รวมถึงการศึกษาในแง่มานุษยวิทยาเกี่ยวกับพิธีศราทธอีกด้วย ประเด็นเหล่านี้จำเป็นที่จะต้องได้รับการศึกษาโดยละเอียดต่อไป

บรรณานุกรม

- สุชีพ ปุญญานุภาพ. พระไตรปิฎกฉบับประชาชน. พิมพ์ครั้งที่ 16. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2539.
- Asher, F.M. Gaya : Monuments of The Pilgrimage Town”. **Bodh Gaya**. Bombay: Marg Publication,1988.
- Bhattacharya, T. **The Bodh Gaya Temple**. Calcutta: Firma K.L. Mukhopadhyay,1966.
- Gaya Mahatmya. Gaya : Panch Maholla, n.d.
- Law, B.C. **A History of Pali Literature**. Vol. 1 .Varanasi : Bhartiya Publicating House, n.d.
- Tadgell, C. **The History of Architecture in India:From Dawn of Civilization to The End of The Raj**. reprinted. Paidon Press co.ltd.,1990.

¹¹ ข้อสันนิษฐานเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างพุทธประวัติตอนตรัสรู้กับพิธีศราทธ สามารถอ่านรายละเอียดได้ใน T.Bhattacharya, *The Bodh Gaya Temple*, p.1-39.